

ПОДАЛЬШЕ РОЗШИРЕННЯ ЄС НА ПОСТКОМУНІСТИЧНИЙ ПРОСТІР ЯК ПРОЦЕС РОЗБЛОКУВАННЯ ЙОГО ТРАНСФОРМАЦІЙНОЇ СИЛИ

FURTHER EU ENLARGEMENT TO THE POST-COMMUNIST AREA AS A PROCESS OF UNLOCKING ITS TRANSFORMATIVE POWER

Рудік О.М.,

*кандидат політичних наук, доцент,
доцент кафедри історії та політичної теорії
Національного технічного університету «Дніпровська політехніка»*

Стаття присвячена з'ясування контексту, в якому в Європі обговорюється зв'язок між подальшим розширенням ЄС на посткомуністичний простір і процесом розблокування трансформаційної сили Союзу в умовах повномасштабної війни в Україні. Актуальність дослідження обумовлена необхідністю осмислення нової ситуації, що склалася на Європейському континенті з початком повномасштабної війни РФ проти України, в контексті перспектив подальшого розширення ЄС на посткомуністичний простір, особливо з урахуванням отримання Україною і Молдовою статусу країни-кандидата на вступ. Аналізуються зміни, що відбулися в середовищі політики ЄС під впливом війни, та ключові фактори, які спонукали європейських політиків, лідерів суспільної думки та пересічних європейців повернутися до витоків європейської ідеї та реанімувати історичну об'єднавчу місію Союзу. У зв'язку з цим, стисло охарактеризовано концепцію трансформаційної сили ЄС, розроблену свого часу європейськими науковцями на піку розширення на посткомуністичний простір, у межах якої ЄС розглядається як впливовий агент політичних, економічних, соціальних та культурно-духовних змін як всередині та і зовні об'єднаної Європи. Розглядаються також аргументи, які висувуються прихильниками модернізації політики розширення ЄС та надання нового імпульсу самому процесу розширення, що стосуються найбільш болючих проблем європейської інтеграції. Одними з найактуальніших проблем є знаходження прийняттого балансу між поглибленням інтеграції і розширенням, а також загрозу так званого соціального демпінгу. В статті робиться висновок про те, що війна в Україні з її драматичними наслідками та підтекстами суттєво змінила підхід ЄС до власної політики розширення та бачення перспектив ширшої Європи. Нові реалії, зокрема безпекові, започаткували нове сприйняття європейцями геостратегічних реалій, впливаючи на розуміння того, що являє собою посткомуністична Європа для ЄС і що насправді означають терміни «Європа» та «європейський».

Ключові слова: Європейський Союз, політика розширення, трансформаційна сила ЄС, повномасштабна війна, концепція «Ширша Європа», посткомуністичні країни.

The article is devoted to clarifying the context in which Europe is discussing the connection between the further expansion of the EU into the post-communist space and the process of unlocking the transformational power of the Union in the conditions of a full-scale war in Ukraine. The relevance of the study is due to the need to understand the new situation that has developed on the European continent with the beginning of the full-scale war of the Russian Federation against Ukraine, in the context of the prospects of further expansion of the EU into the post-communist space, especially taking into account the acquisition of the status of candidate countries for accession by Ukraine and Moldova. The article analyzes the changes that took place in the EU policy environment under the influence of the war and the key factors that prompted European politicians, leaders of public opinion and ordinary Europeans to return to the origins of the European idea and to reanimate the historic unifying mission of the Union. In this regard, the article briefly characterizes the concept of the transformational power of the EU, developed at the time by European scientists at the peak of EU enlargement to the post-communist space, within which the EU is considered as an influential agent of political, economic, social and cultural-spiritual changes both internally and externally of United Europe. This article examines the arguments put forward by supporters of the modernization of the EU enlargement policy and giving a new impetus to the enlargement process itself, concerning the most painful problems of European integration. One of the most urgent problems is finding an acceptable balance between deepening integration and enlargement, as well as the threat of so-called social dumping. The article concludes that the war in Ukraine with its dramatic consequences and implications significantly changed the approach of the EU to its own enlargement policy and vision of the prospects of a Wider Europe. New realities, particularly security ones, initiated a new perception by Europeans of geostrategic realities, affecting the understanding of what post-communist Europe is for the EU and what the terms «Europe» and «European» really mean.

Key words: European Union, enlargement policy, transformational power of the EU, full-scale war, «Wider Europe» concept, post-communist countries.

Актуальність дослідження. Розширення було невід'ємним складником проекту європейської інтеграції від самого його початку в 1951 р. Однак, саме безпрецедентне за масштабом розширення ЄС, яке відбулось 1 травня 2004 р., коли членами Європейського Союзу стали одразу десять країн, вісім з яких були посткомуністичними, спонукало ЄС до розроблення відповідної стратегії та набору різнопланових інструментів допомоги країнам-кандидатам і потен-

ційним кандидатам. Сьогодні, коли членами ЄС є 27 держав, а черзі на вступ перебувають ще десять країн, у тому числі й Україна, є всі підстави стверджувати, що політика розширення стала одним із найуспішніших напрямів зовнішньої діяльності ЄС.

Однак, віднесення політики розширення ЄС лише до сфери зовнішньої діяльності Союзу не є цілком коректним, оскільки низка хвиль розширення суттєво вплинула не лише на держави-члени

та країни-кандидати, а також на інституційну та правову системи Союзу, подальший розвиток його внутрішньої та зовнішньої політик. Розгалужені мережі зв'язків, які виникли між Європейською Комісією, Радою ЄС, постійними представництвами держав-членів і постійними місіями країн-кандидатів, виразно засвідчили унікальну і надзвичайно складну природу політики розширення ЄС. Численні виклики процесу європейської інтеграції як для країн-кандидатів, так і для ЄС, особливо на його досить тривалому етапі підготовки до вступу, вкупі зі значущістю історичної місії об'єднання Європи, пришвидшили появу нового напрямку наукових досліджень, який стрімко перетворився на один із провідних у межах європейських студій.

Завершення першого розширення ЄС на Схід, а згодом ще двох хвиль (2007 р., 2013 р.), а також формування оновленого консенсусу щодо розширення як основи стратегії Союзу по відношенню до посткомуністичних країн, зокрема регіону Західних Балкан, ознаменували собою нову главу в розвитку найуспішнішої політики ЄС і відродили дебати стосовно «пропозиції» подальшого розширення Союзу. Втім, через ряд причин, зокрема соціально-економічних, викликаних кризовими явищами в європейській економіці і особливо в ерозоні, до яких потім доєдналася міграційна криза 2015 р., в ЄС стрімко сформувалася так звана «втома від розширення» і в Європейській Комісії змушені були запропонувати відкласти реальний вступ країн-кандидатів, які виконали критерії, на період після 2025 р.

Про зміни, які відбулися в свідомості європейців та в головах лідерів ЄС і держав-членів після початку повномасштабної агресії РФ проти України, буде сказано нижче, а зараз лише зазначимо, що дана стаття присвячена стислому огляду ситуації, яку можна охарактеризувати як «рефлексію» ЄС щодо своєї трансформаційної сили, яка вже довела свою результативність у встановленні довгострокового миру в повоєнній Європі, а потім в демократизації та економічному відродженні посткомуністичних країн Центральної та Східної Європи і Балтії. Попри всі негаразди, з якими ЄС стикнувся останніми роками, європейці, в умовах війни, що палає поруч з ними, усвідомили необхідність надати новий імпульс об'єднанню Європи на засадах миру, демократії, поваги прав людини та економічного процвітання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання розроблення та імплементації політики розширення ЄС, особливо в контексті європейської інтеграції посткомуністичних країн, досить давно посіли одне з чільних місць в науковому порядку денному зарубіжних учених та експертів, зокрема європейських. Втім, сьогодні, у зв'язку із повномасштабною війною в Україні з'явилася низка публікацій європейських науковців, в яких вони закликають до ґрунтовного переосмислення усталених підходів, правил і механізмів полі-

тики розширення ЄС. Серед наукового доробку зарубіжних учених, серед яких більшість європейських, можна виділити наукові праці, автори яких є: М. Емерсон, С. Блокманс, В. Джихіч, П. Шмідт, І. Радич-Мілошавлевич, Т. Берцель, Т. Ріссе, С. Домарадзкі, М. Ковачевич, М. Утама, А. Рамадані, М. Алесіна, В. Ангел, Є. Джанкіч, Е. Фуере та інші науковці. Зазначені учені досліджують актуальні питання політики розширення ЄС, зокрема вплив розв'язаної РФ війни в Україні на зміст, характер та методологію цієї політики. Учених та експертів цікавить чи стане війна потужним імпульсом для перегляду європейськими лідерами та керівництвом ЄС підходів до процесу європейської інтеграції як такого, а також до перспектив вступу країн Західних Балкан, України, Молдови і Грузії. Багато уваги в наукових публікаціях європейських учених приділено формулюванню нового порядку денного політики розширення і сусідства.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є з'ясування контексту, в якому в Європі обговорюється зв'язок між подальшим розширенням ЄС на посткомуністичний простір і процесом розблокування трансформаційної сили Союзу в умовах повномасштабної війни в Україні.

Виклад основного матеріалу. Одне з головних питань, яке розглядають європейські науковці та експерти, полягає в тому, якої інституційні форми має набути концепція «Ширша Європа» та відносини з її сусідами, тобто пан'європейський, європейсько-середземноморський та африканський простір, і які процеси ЄС має задіяти, щоб досягти цієї мети [5, р. 5].

Під час минулих дебатів щодо інвестицій та фінансів для відновлення Східної Європи після завершення пандемії COVID-19 (2020 р.) [11] обговорювалася ідея створення нової інституційної форми загальноєвропейської організації, тобто певної конфедерації, більш вільної та економічно орієнтованої угоди про партнерство. У той час це мало вигляд прагматичної чи реальної поступки небажанню кількох держав-членів ЄС і політичних сил (зокрема, популістських рухів) продовжити процес розширення, щонайменше з 2025 р. Але війна в Україні з усіма її драматичними соціальними, політичними та безпековими наслідками суттєво змінила середовище політики ЄС [8; 16], зокрема щодо розширення. Утворився структурний розрив, з яким європейцям треба наважитись змиритися.

Ілюзії Європи щодо звичного ведення справ (business as usual) з путіним виявилися глибоко вкорінені. Як відомо, ЄС, в складі якого сьогодні 27 держав-членів, створювався десятиліттями з основною ідеєю поширення миру на всьому континенті. Уявлення про те, що економічні обміни, торгівля та взаємозалежність були найкращими гарантіями проти війни, глибоко лежали в післявоєнній європейській психіці, навіть у відносинах із дедалі ворожішою росією.

Те, що путінська росія стала агресивною, імперіалістичною, реваншистською та жорстокою, а також непроникною для європейської політики миру, було майже неможливо сприйняти в Парижі чи Берліні навіть після анексії Криму та початку війни на Сході України 2014 р. Як влучно зазначила впливова *The New York Times* в статті Роджера Коена «Війна в Україні назавжди змінила Європу» (лютий 2023 р.) «дедалі більш мілітаристська росія може плавати, крикати і мати вигляд як качка, але це не означає, що вона нею є» [3].

«Багато з нас почали сприймати мир як належне», – сказав глава Фінської держави пан Саулі Ніністо в лютому 2023 р. на Мюнхенській конференції з безпеки після того, як Фінляндія минулого року зробила рішучий крок до вступу в НАТО – ідея, немислима для нейтральних фінів навіть у 2021 р. Президент Фінляндії підкреслив, що бачення Фінляндії є кришталеві чітким: «Ми подали свої заявки разом зі Швецією, висловлюючи нашу волю і бажання вступити до НАТО». Президент Фінляндії зазначив, що стало цілком зрозуміло, що мир, безпека та заснований на правилах міжнародний порядок – це те, що європейці повинні активно підтримувати та бути готовими захищати. Поновлення уваги до безпеки та оборони в Європі сприятиме трансатлантичній безпеці в цілому. Це зробить союзників кращими партнерами та сильнішими союзниками. «Багато хто з нас втратив пильність. Все змінилося», – констатував С. Ніністо [12].

Війна в Україні змінила Європу глибше, ніж будь-яка подія після закінчення холодної війни в 1989 р. Менталітет миру, який, здається, найбільше укорінився в сучасній Німеччині, поступився місцем усвідомленню того, що військова сила потрібна для досягнення безпеки та досягнення стратегічних цілей. Континент «на автопілоті, заколисаний амнезією» [3], був активізований до величезних зусиль, щоб зберегти свободу в Україні, свободу, яку багато хто почав сприймати як синонім власної.

Зникли дискусії про надмірну регуляторну політику Європейської Комісії, цілком прийнятні в Європі до війни; натомість серед європейських лідерів точаться дебати щодо того, які танки та, можливо, винищувачі F-16 надати Україні. ЄС вже надав Україні близько 3,8 млрд доларів США військової допомоги. Загалом європейські держави, як у складі ЄС, так і окремо, а також США, пообіцяли надати Україні понад 50 млрд доларів США у різних формах допомоги [6], запровадили 10 раундів санкцій проти РФ, прийняли понад вісім мільйонів українських біженців [15] (майже населення Австрії) та значною мірою різко відмовилися від російської нафти та газу в умовах спричиненого війною гострого інфляційного тиску [4].

Підхід ЄС змінюється, суттєво повторюючи політичні настрої та громадську думку. Нове сприйняття геостратегічних реалій набуло популярності, вплинувши на розуміння того, що являє

собою Східна Європа для ЄС і що означають самі терміни «Європа» та «європейський» [5, р. 5]. Це, у свою чергу, пояснює, чому ЄС відчув себе зобов'язаним рішуче та об'єднано втрутитися на підтримку України, і чому він прихильно відповів на запити про приєднання України, Молдови та Грузії. ЄС має підготуватися до нової хвилі розширення, подолавши десятиліття незручних зупинок і безрезультатних бюрократичних переговорів. У цьому питанні на карту поставлено довіру та добросовісність ЄС, його інститутів та суспільне сприйняття.

Немає альтернативи, як пишуть європейські науковці, «відкриттю наших розумів і сердець» [5, р. 6] для вимог України і українців, які перебувають на передовій битви за єдність і свободу європейської родини. Вони борються не тільки за свою свободу, а й за свободу всієї Європи. Ось чому ЄС не може відмовитися від просування процесу розширення, звертаючись до тих країн пан'європейського та європейсько-середземноморського простору, які бажають і здатні брати в ньому участь. Крім того, в ЄС мають визнати той факт, що значні пан'європейські та євро-середземноморські організації (такі як Організація з безпеки та співробітництва в Європі (ОБСЄ), Рада Європи та Європейський банк реконструкції та розвитку (ЄБРР)) вже існують. У разі потреби їх можна реформувати чи оновити, не обов'язково створюючи нові організації. ЄС має спиратися на те, що було досягнуто під час таких процесів, як Барселонський процес (з 1995 р.) та Середземноморський союз (з 2008 р.), і припинити коливання та заминки, які сьогодні характеризують процес вступу країн регіону Західних Балкан.

На думку європейських експертів, список країн, які бажають приєднатися до ЄС, є потенційно великим. До нього можуть увійти не лише Україна, Молдова та Грузія, а ймовірно також Вірменія, Азербайджан та інші, якщо вони того забажають (і відповідатимуть критеріям вступу). ЄС мав би збалансувати Схід і Південь, враховуючи, наприклад, Марокко, Туніс та інші європейсько-середземноморські країни, якщо вони також захочуть вступити. Ця перспектива не повинна викликати тривоги та страху серед нинішніх держав-членів. Європейські експерти задаються питанням чому ЄС не має можливості працювати з більш ніж 27 країнами, тоді як США повноцінно функціонує з 50 суб'єктами федерації [1, р. 6].

Очевидно, проблема полягає не в кількості держав-членів, а в прерогативах влади та механізмах врядування. Треба перенести прерогативи з державного на європейський рівень. ЄС слід наділити ефективним урядом із реальними фіскальними, оборонними та виконавчими повноваженнями. Національні уряди не мають боятися зростаючої привабливості європейських стандартів демократії, якості життя та свобод для інших народів. Чому ряд держав-членів хоче зберегти клуб маленьким? Чому європейці хочуть мати монопольну владу вирішу-

вати, що є «європейським», а що ні? Заклики, які вже чути в Європі, дедалі частіше стосуються того, щоб Європа мала не лише м'яку, але й «жорстку» владу, відігравала більш активну роль і сильніше лідерство в усьому світі. Все більш очевидним є те, що ці заклики суперечать відсутності амбіцій щодо розширення [5, р. 6].

По суті, твердження про те, що Союз є занадто великим, неоднорідним, громіздким і нездатним працювати ефективно, має стосуватися не лише Союзу з 30 чи 35, але й Союзу з 15 чи навіть шести, якщо такий Союз не має надійно функціонуючого уряду, єдиного бюджету, чіткої зовнішньої політики, автономної енергетичної політики, армії тощо, тобто якоїсь центральної виконавчої функції [1, р. 6]. Справжні виклики, яких ЄС не може уникнути, якщо він хоче стати більш авторитетним і стратегічно автономним, полягають у зміцненні «федерального» рівня, надаючи ЄС більше виконавчих повноважень під демократичним контролем Європейського Парламенту та Ради ЄС. Ймовірно, для цього знадобиться авангард провідних і впливових держав-членів, які готові відмовитися від своїх національних прерогатив і поділитися своїм суверенітетом заради спільного європейського суверенітету та стратегічної автономії. Менша група (або «ядро») країн, тобто глибше внутрішнє коло – це саме те, що потрібно ЄС, а не більш вільне зовнішнє коло [9].

Повторний запуск процесу приєднання не повинен передбачати будь-якого розмивання чи послаблення критеріїв вступу. Радше, це означає активізацію підготовчої роботи, встановлення амбітних графіків і реалістичних термінів, а також підтримку реформ і структурних перетворень у країнах-кандидатах у межах національних стратегій підготовки до вступу. Перш за все, це означає подолання всіх форм відкритого чи прихованого упередження, політичного опортунізму та дискримінації, які все ще можна спостерігати серед держав-членів.

Війна різко підкреслила привабливість членства в ЄС через його цінності, різноманітність суспільств, основоположні свободи та спосіб життя, а отже, трансформаційну силу приєднання до ЄС (ЄС розглядається як впливовий агент політичних, економічних, соціальних та культурно-духовних змін як всередині та і зовні об'єднаної Європи) та участі в ньому [2].

Колишня опозиція подальшому розширенню ЄС, якщо вона не була мотивована чистими упередженнями чи популістською пропагандою, в основному спиралася на два аргументи: нібито компроміс між поглибленням і розширенням і загрозу соціального демпінгу (часто називають «синдромом польського сантехніка») [10].

Щодо першого аргументу, то докази показують, що компромісу немає. Як зазначено вище, ЄС може і повинен досягти прогресу в інтеграції своїх економік, суспільств та інститутів, водночас збільшуючи кількість країн-кандидатів, які праг-

нуть і відповідають вимогам членства. Питання полягає в ефективному врядуванні та демократичній підзвітності, і це питання існує незалежно від кількості держав-членів. ЄС повинен досягти прогресу у врядуванні, незалежно від питання розширення, як ми побачимо пізніше.

У питанні недобросовісної конкуренції на ринку праці (соціальний демпінг) Європа розвинула велику традицію соціальної політики та соціального забезпечення. Людям слід допомагати конкурувати та просуватися на ринку праці за допомогою навчання, створення робочих місць, мереж соціальної безпеки тощо. Європейський інструмент тимчасової підтримки для зменшення ризиків безробіття в надзвичайних ситуаціях (SURE) [14], прийнятий постановою Ради ЄС в 2019 р. для подолання впливу пандемії COVID-19 (коронавірусу) та реагування на її соціально-економічні наслідки, спрацював дуже добре. Так, вже у 2020 р., коли спалахнула пандемія, SURE охоплював близько 31,5 млн людей і 2,5 млн компаній, що становило майже одну третину від загальної кількості зайнятих і від загальної кількості компаній у країнах-бенефіціарах. Основними одержувачами фінансової допомоги SURE були малі і середні підприємства (МСП). Секторами, які найбільше підтримувалися, були контактні інтенсивні послуги (послуги гостинності та харчування, оптова та роздрібна торгівля) та виробництво. У 2021 р., особливо в першій половині року, коли пандемія все ще завдавала хаосу, SURE продовжував підтримувати близько 9 млн людей і понад 800 000 компаній [13, р. 1]. SURE подав європейцям відчутний знак того, що вони захищені та й надалі надійно супроводжуватимуться протягом запланованих ЄС зелених та цифрових перетворень.

Подальше розширення, зокрема після 2025 р. [7], стане лакмусовим папірцем для політиків та громадян ЄС щодо їх здатності виявляти конкретну солідарність, залишатися вірними європейським цінностям і подолати ізоляціоністські та популістські спокуси. Недарма керівництво України та пересічні українці надають такої символічної цінності своїй заявці на вступ до ЄС. Відмова у вступі в ЄС або висування невмотивованих перешкод ризикує створити глибокі шрами в Європі, особливо в таких країнах, як Україна, які зазнали – і зазнають – втрат від руйнівної дії російської агресії, ставлять на карту життя своїх молодих людей, захищаючи наші спільні цінності. Експерти наголошують, що європейці не мають повторювати помилок, яких вони зробили в Південно-Східній Європі та в Євро-Середземноморському регіоні. Це не лише соціальний, політичний і геостратегічний імператив; це також моральний імператив [1, р. 7].

Висновки. Таким чином, війна в Україні з її драматичними наслідками та підтекстами суттєво змінила підхід ЄС до власної політики розширення та бачення перспектив ширшої Європи.

З початком повномасштабної російської агресії стало цілком очевидним, що загрози, яким наражаються посткомуністичні країни, мають прямий і негайний вплив на безпеку ЄС, а також значний вплив на громадську думку в державах-членах. В ЄС і посткомуністичних країнах зараз відчувають, що вони в одному човні, що стосується не лише питань безпеки, а й основоположних засад свободи, демократії та економічного розвитку. Чого свого часу не зробила пандемія COVID-19, зробила війна, яка започаткувала нове сприйняття європейцями геостратегічних реалій, впливаючи на розуміння того, що являє собою Східна Європа для ЄС і що насправді означають терміни «Європа» та «європейський». Це, у свою чергу, пояснює, чому ЄС відчуває себе змушеним рішуче та об'єднано втрутитися на підтримку України, і чому він позитивно відповів на заявки України та Молдови, надавши їм статус кандидата на вступ, а також відкривши європейську перспективу перед Грузією після років зволікання і нерішучості. Отже, війна з її трагічними гуманітарними та соціально-економічними наслідками

також створює можливості для переосмислення короткозорості та непереконливості попередньої політики ЄС, розблокування процесу розширення, надання йому нового імпульсу та започаткування нової хвилі поглиблення європейської інтеграції.

В цьому контексті перспективними напрямками подальших досліджень є наповнення практичним змістом, окреслених європейськими політиками концептуальних рамок «Ширшої Європи», з урахуванням геополітичних реалій, які виникнуть на Європейському континенті після перемоги України, а також продовження роботи над розробленням можливих сценаріїв майбутнього ЄС з огляду на перспективу розширення Союзу за рахунок країн регіону Західних Балкан, України, Молдови та Грузії. Ретельного аналізу потребує також сам процес європейської інтеграції, зокрема роль в ньому обумовленості, його механізми та процедури вступу, з метою його прискорення та уникнення млявих сценаріїв, що ведуть до зростання ризику зневіри еліт і суспільства в європейській перспективі, як це сталося із західнобалканськими країнами.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Ayadi R., Garonna P., Svilanović G. (Eds.). (2023). Europe after the War. Financial Cooperation for Pan-European, Euro-Mediterranean and EU-African Integration. Barcelona, Centre for European Policy Studies (CEPS). 154. URL: <http://surl.li/gvpr> (дата звернення 21.07.2023)
2. Börzel T., Risse T. The Transformative Power of Europe. The European Union and the Diffusion of Ideas. URL: <http://surl.li/gvtxf> (дата звернення 21.07.2023)
3. Cohen R. War in Ukraine has changed Europe forever. URL: <http://surl.li/gvuts> (22.07.2023).
4. Economic growth in Europe to slow sharply amid high inflation and rising interest rates, according to UN flagship report. URL: <http://surl.li/gvuzg> (дата звернення 21.07.2023).
5. Europe after the War Financial Cooperation for Pan-European, Euro-Mediterranean and EU-African Integration. Editors Rym Ayadi, Paolo Garonna and Goran Svilanović. Centre for European Policy Studies (CEPS), Brussels Euro-Mediterranean Economists Association, Barcelona. February 2023. URL: <http://surl.li/gvprwb> (дата звернення 21.07.2023).
6. Fact sheet: one year of supporting Ukraine. URL: <http://surl.li/gvuur> (дата звернення 23.07.2023).
7. Grieveson R., Grübler J., Holzner M. Western Balkans EU Accession: Is the 2025 Target Date Realistic? URL: <http://surl.li/gvujk> (дата звернення 24.07.2023).
8. How the war in Ukraine has changed Europe. URL: <http://surl.li/gvurc> (дата звернення 21.07.2023).
9. Janning J. The «more Europe» core four. URL: <http://surl.li/gvule> (дата звернення 21.07.2023).
10. Leonard D. Exploding the myth of Polish plumbers. URL: <http://surl.li/gvtzt> (дата звернення 24.07.2023).
11. Paolo Garonna, Franco Delneri, Federica Seganti (eds.). Investment and Finance for the Post-Covid Recovery in Eastern Europe. The Role of Banking, Insurance and Finance. Roma: Luiss University Press, 2020. 276 p. URL: <http://surl.li/gvprzu> (дата звернення 21.07.2023).
12. President Niinistö at the Munich security conference: Finland and Sweden's NATO memberships will strengthen the whole alliance. URL: <http://surl.li/gvuvm> (дата звернення 22.07.2023).
13. SURE: Two Years On. Report on the European instrument for Temporary Support to mitigate Unemployment Risks in an Emergency (SURE) following the COVID-19 outbreak pursuant to Article 14 of Council Regulation (EU) 2020/672. URL: <http://surl.li/gvuay> (дата звернення 23.07.2023).
14. The European instrument for temporary Support to mitigate Unemployment Risks in an Emergency (SURE). URL: <http://surl.li/gvtzv> (дата звернення 23.07.2023)
15. Ukraine Refugee Situation – UN Operational Data Portal. URL: <http://surl.li/dplzc> (дата звернення 20.07.2023).
16. War in Ukraine: the policy challenges. URL: <https://www.oecd.org/ukraine-hub/en/> (дата звернення 21.07.2023).